

MONUMENTY KAMIENNE W RELIGII PRADZIEJOWYCH SPOŁECZEŃSTW EUROPY

Na terytorium europejskim znajduje się trudna do oszacowania ilość starożytnych monumentów rytualnych. Najstarsze z nich pochodzą z neolitu, natomiast najmłodsze bywają otaczane wciąż do dnia dzisiejszego. Mnogość tych obiektów wynika z podstawowych cech kultury archaicznej. Światopogląd w jej obrębie miał charakter synkretyczny, co oznacza, że utożsamiał działania techniczno-użytkowe i sferę symboliczną. Otoczenie i ciało człowieka uważano za siedliska mocy. Dopiero w czasach Platona i Arystotelesa za sprawą filozofii nastąpiło oddzielenie się rzeczy od ludzi¹. Wśród społeczeństw nie znających greckich klasyków twardość, szorstkość i trwałość skał nadal jednak stanowiła w religijnej świadomości hierofanię. Ludzie czcili kamienie i posługiwali się nimi jako narzędziami duchowej działalności. Były one skupiskami energii przeznaczonej do obrony własnej lub też obrony zmarłych. W społeczeństwie o światopoglądzie synkretycznym kamienie obdarzone sakralnymi właściwościami dzięki swej formie lub historii były zarazem przedmiotem czci, jak i użytku. Ich istotą we wszystkich okresach pozostawał absolutny sposób istnienia, przekraczający kruchość ludzkiego bytu².

Pierwotne walory antropomorficzne monumentów kamiennych są bardzo wyraźne. Motyw ludzi zamienionych w kamienie powtarza się w materiałach folklorystycznych z różnych stron Europy. Liczne przykłady polskich podań o skamienieniu ludzi często tłumaczą takie wydarzenia zachowaniami sprzecznymi z nakazami religijnymi. Status wierzeniowy takich głazów w istocie odpowiada kamieniom mogilnym czy nagrobkowym. Identyfikowane są one z leżącymi pod nimi zmarłymi, na co wskazują także w Polsce zakaz siadania czy deptania takich kamieni³. Podania

¹ M. Heidegger, *Pytanie o rzecz*, Warszawa 2001, s. 41.

² M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966, s. 215-217.

³ K. Wrocławski, *Macedońskie i polskie kamienie kultowe*, (w:) *W zwierciadle języka i kultury*, Lublin 1999, s. 390-402.

na temat monolitów będących ukaranymi za swoje czyny ludźmi pochodzą z Saksonii, Brandenburgii, Litwy, Białorusi⁴, Macedonii⁵. Z pojedynczymi monumentami kamiennymi związane są przypowieści o ludzkich występkach we Francji, Wielkiej Brytanii i Włoszech⁶.

Niezależnie od legend, spotykamy w Europie rozmaite typy monumentów dobrze zdefiniowanych i skatalogowanych, jak menhiry, betyle, omfalosy, stele, monolity naturalne i posągowe. Z najstarszej neolitycznej tradycji megalitów wywodzą się menhiry, z celtyckiego maen, men-kamień i hirywysoki, długi. Są one kolumnowymi blokami kamiennymi, zwykle nieobrobionymi, ustawianymi niczym słupy⁷. Najwięcej stwierdzono ich we Francji (2200), w tym szczególnie w Bretanii (około 1200 według szacunków z XIX w.). Rzadsze są menhiry w innych departamentach, np. Loire-Interrieure (155), Wandea (100) oraz pozostałe (do 70). Gdyby dodać monolity wchodzące w skład alej i kromlechów, liczba francuskich menhirów sięgnęłaby ponad 6200. Na Półwyspie Iberyjskim liczbę menhirów trzeba szacować na około 200, z czego najwięcej w Portugalii. Na wyspach Morza Śródziemnego znanych jest blisko 800 takich monolitów (Baleary, Korsyka, Sardynia, Sycylia Malta, Włochy). W kierunku wschodnim ich ilość wyraźnie maleje. W Niemczech znajduje się około 250 menhirów (ryc.1)⁸. Bardzo rzadkie są w Czechach, przy czym niekiedy mogą być naturalnymi formami skalnymi. W Polsce neolityczne menhiry nie zostały udokumentowane⁹.

Bogato reprezentowane są monografie i katalogi menhirów europejskich. W odniesieniu do Hiszpanii, Portugalii, Francji i Włoch wskazać można m.in. studia J. Briarda¹⁰, R.R. Giota¹¹, V.M. Oliveiry Jorge¹², C. Gau-

⁴ S. Ulanowska, *Kamień w symbolice i podaniach*, Ateneum, t. 52/4, 1888, s. 526-545.

⁵ K. Wrocławski, *dz. cyt.*, s. 399.

⁶ Z. Krzak, *Megality Europy*, Warszawa 1994, s. 350.

⁷ *Ibid.*, s. 14.

⁸ *Ibid.*, s. 117-215.

⁹ J. Filip (red.), *Enzyklopedisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas*, t. 2, Prag 1969, s. 798.

¹⁰ J. Briard, *Dolmens et menhirs*, Lucon: Jean-Paul Gisserot 1990.

¹¹ P. R. Giot, *Bretagne des megalithes*, Rennes: Ouest France.

¹² V. M. Oliveira Jorge, *Menhirs du Portugal*, Bulletin Mensuel de la Societe Polymathique du Moribhan, t. 104, 1977, s. 99-124.

tranda-Mosera¹³, ostatnio Ch. Tilleya¹⁴ i wiele innych. Najważniejsze opracowania menhirów środkowoeuropejskich przygotowali H. J. Beier (tereny pomiędzy Morzem Bałtyckim a Turynią)¹⁵ oraz H. Kirchner (Europa środkowa)¹⁶. Zestawienie młodszych monolitów nadczarnomorskich stworzył A. Häusler¹⁷. We wszystkich wymienianych monografiach podkreślono sakralny charakter menhirów, zarówno nieobrabianych jak i posągowych. Największy problem sprawia badaczom ich interpretacja. Pomimo obfitości danych, nie rozstrzygnięto dotąd, czym one były i jakie pełniły funkcje. Biorąc pod uwagę źródła

Ryc. 1. Menhir neolityczny z Badenii-Wirtembergii w Niemczech (wg: Manfred K.H.Eggert, *Prahistorische Archeologie. Konzepte und Methoden*, Tubingen und Basel 2005, s. 95)

archeologiczne i etnograficzne, menhirom przypisywano różny symbolizm: substytuty ciał zmarłych z wcieloną weń duszą, czy tron dla duszy, męski symbol seksualny, wyobrażenia bóstw, pomniki upamiętniające wielkie wydarzenia czy wielkich ludzi, podobizny przodków, oś kosmiczna, gnomony,

¹³ C. Gautrand-Moser, F. Moser, *Dolmens et menhirs du Massif Central*, Archéologia, nr 129, 1979, s. 34-41.

¹⁴ C. Tilley, *The materiality of stone*, Oxford, New York: Berg 2004.

¹⁵ H. J. Beier, *Die megalithischen, submegalithischen und pseudomegalithischen Bauten sowie die Menhire zwischen Ostsee und Thüringer Wald*, Wilkau-Hasslau 1991.

¹⁶ H. Kirchner, *Die Menhire in Mitteleuropa und der Menhirgedanke*, Abhandlungen der Geists- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Wiesbaden, nr 9, 1955, s. 611-816.

¹⁷ A. Häusler, *Antropomorphe Stelen des Eneolithikums im nordpontischen Raum*, Wissenschaftlichen Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, R.15, z. 1, 1966, s. 29-93.

znaki graniczne itd. Znaczeń można wskazać dużo więcej, ale nie wiadomo, które z nich dadzą się odnieść do menhirów typu megalitycznego z młodszej epoki kamienia (5000-2000 p.n.e.). Wiele bowiem wznoszono także w epokach brązu (2000-1000 p.n.e.) i żelaza (po 1000 p.n.e.), między innymi przez Celtów¹⁸. Menhiry stojące przy grobowcach mogły być związane z kultem zmarłych. Analizy H. Kirchnera w odniesieniu do Europy środkowej dowiodły, że istniały swoiste wierzenia związane z tymi postumentami. Należy je raczej odróżnić od zwykłych stel nagrobnych¹⁹. Zupełnie inny kierunek interpretacji obrał ostatnio Ch. Tilley. Dopatrzył się on w stojących we Francji menhirach neolitycznych symboliki zawładnięcia ziemią przez pierwszych rolników. „Siekieropodobne” monolity ustawiali oni w ziemi jako znaki wyższego poziomu własnej kultury, oraz dominacji nad pierwotnym krajobrazem, przekształconym przez nich w areale uprawne²⁰.

Niezależnie od przyjętego wzorca interpretacji menhirów, sytuowano je zwykle na najniższym szczeblu ewolucji monolitów kultowych. W wypadku dobrze rozpoznanej obrzędowości celtyckiej, najstarsze miały by głazy, słupy, stele nagrobne, przybierające stopniowo postać ludzkiego przodka, aby przekształcić się ostatecznie w posąg i pomnik ukazujący już bóstwo²¹. W Skandynawii najwcześniejsze były słupy kamienne w miejscach kultu, z nich wywodzone są głazy nad grobami, wreszcie kamienie runiczne jako swoiste pomniki rodowe²². Na Bałkanach głaz słupokształtny, menhir, naśladujący kamienie nagrobne, uznawany jest za archetyp kolumny niebios i drzewa życia, na których wspiera się według ludowych opowieści cały wszechświat²³. Zagadnienie menhirów jako pewnej odmiany monumentów kamiennych jest bardziej złożone. Na Zachodzie pozostały one dominującą formą monolitu wśród społeczeństw neolitycznych²⁴. Nad Bałtykiem przetrwały najdłużej zwykłe głazy kultu-

¹⁸ Z. Krzak, *dz. cyt.*, s. 119.

¹⁹ J. Filip, *dz. cyt.*, s. 798-799.

²⁰ C. Tilley, *dz. cyt.*, s. 82-86.

²¹ J. Rosen-Przeworska, *Ikonografia wschodnioceltycka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 41-45.

²² M. Adamus, *Tajemnice sag i run*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 156-159.

²³ R. Vulcanescu, *Kolumna niebios*, Warszawa 1979, s. 84.

²⁴ Z. Krzak, *dz. cyt.*, s. 117-125.

Ryc. 2. Głaz kulturowy z miseczkowatymi zagłębieniami ze środkowych Niemiec, datowany na epokę brązu (wg: Hermann Hoffmeister, *Germanenkunde*, Frankfurt a. Main 1936, s. 76)

we (ryc.2), natomiast np. w Prusach Wschodnich pojawiły się u schyłku starożytności posągi antropomorficzne, bez poprzedzającego je stadium menhirów²⁵. Jeżeli nawet można dopatrywać się pewnych prawidłowości wśród tych zabytków, niekoniecznie ich rozwój postępował zgodnie z zasadami coraz doskonalszej antropomorfizacji bóstw.

Kolejną formą monumentów rytualnych są stele kamienne, posiadające bezpośredni związek z obrzędowością pogrzebową. Stela to z greckiego słup, kamień grobowy. W tym sensie jest ona pomnikiem nagrobnym, najczęściej antycznym, w kształcie stojącej płyty, zwykle rzeźbionej lub pokrytej malowidłami²⁶. Zanim jednak upowszechniło się greckie zastosowanie steli, występowała ona w wielu kręgach kulturowych i służyła różnym celom. W Egipcie reliefowe stele z wizerunkiem zmarłego i odpowiednią inskrypcją były umieszczane nad ślepymi wrotami mastab i piramid oraz w serdabach. Znane były również w Egipcie stele: wotywnie (ustawiane w świątyniach), historyczne, graniczne oraz fundacyjne. Podobne funkcje pełniły stele mezopotamskie spośród których do najważniejszych należą odmiany pomnikowe, poświęcone wojennym czynom władców. Od

²⁵ A. Błażejewska, *Kamienna rzeźba figuralna z czasów przedkrzyżackich w Prusach*, w: *Sztuka Prus XIII-XVIII wieku*, Toruń 1994, s. 71-87.

²⁶ J. Tokarski (red.), *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1971, s. 701.

okresu mykeńskiego stela przyjęła ściślejszą funkcję nagrobkową, rozwijającą się później na całym obszarze kultury klasycznej. Stele sepulkralne znane były również w Etrurii i Rzymie²⁷. Do przeznaczania monolitycznej steli nawiązywały też w strefie śródziemnomorskiej kamienne cippusy. Pierwotnie były one przydrożnymi słupami granicznymi, następnie kamieniami granicznymi przy grobowcach z wyrytym nazwiskiem zmarłego i oznaczeniem wielkości grobu. Z czasem stały się samodzielными nagrobkami. Zazwyczaj w kształcie prostopadłościanu lub walca, zdobione były na przedniej ścianie dekoracją ornamentalną lub figuralną²⁸.

W pracach traktujących o epoce żelaza w rejonie Bałtyku terminem steli określano różne obiekty. Używano go zarówno w odniesieniu do dużych głazów stojących przy grobie, jak i niekiedy do mniejszego kamienia zagłębionego lub wprost zakopanego głęboko w jamę grobową²⁹. W Skandynawii średniowieczną formą monolitów sepulkralnych były głazy runiczne. Poprzez magiczną siłę wyrytych znaków miały chronić grobowce i pochowanych w nich zmarłych. Z upływem czasu traciły indywidualny charakter. Stawały się ostoją pamięci lokalnych społeczności, ze względu na trwałość skalnego surowca³⁰.

Wśród Semitów świętymi monolitami były betyle, masseby i inne kamienie kultowe. Część z nich upamiętniała groby współplemieńców. Inne natomiast odwoływały się do ogólniejszych idei religijnych. Betyl w językach semickich to „dom boga”, prostokątny słup kamienny stanowiący wcielenie bóstwa. Monumenty takie występowały w kulturze kananejskiej, fenickiej a później nabatejskiej. Wyobrażano je również na płaskorzeźbionych stelach i reliefach naskalnych³¹. Betyle obok innych monumentów kultowych występowały w kręgu religii egejskiej. Na Krecie wraz z kamieniami meteorytowymi przypisywano im niebiańskie, a więc boskie pochodzenie. Obok nich oraz charakterystycznych kamiennych filarów w kryptach i świątyniach składano ofiary. Przypuszcza się, że naj-

²⁷ *Encyklopedia sztuki starożytnej*, Warszawa 1975, s. 426.

²⁸ *Ibid.*, s. 123.

²⁹ M. Chyżewska-Sułowska, *Kamienne stele nagrobne w rejonie Bałtyku w okresach późnolateńskim i rzymskim*, Pomorania Antiqua, t. III, 1971, s. 117-162; E. Nylen, J. P. Lamm, *Bildsteine auf Gotland*, Neumünster 1991.

³⁰ M. Adamus, *dz. cyt.*, s. 158-159.

³¹ *Encyklopedia sztuki starożytnej, dz. cyt.*, s. 89.

pewniejsze są bliskowschodnie, zwłaszcza semickie analogie dla kultu filaru. Z tych rejonów symbolika sakralnych monolitów miała przywędrować do świata egejskiego³². Pierwotnie anikoniczne betyle i filary podlegały według badaczy ciągłym przemianom. Wraz z postępem antropomorfizacji wyobrażeń o bogach obiekty kultowe poczynano traktować jako rodzaj ich wizerunku. Wydzielane są główne stadia tego procesu: a) fetyshizm - kult kamieni w formie naturalnej, lub stert kamieni; b) kamienie dominujące pionem - menhiry, konstrukcje megalityczne; c) kamienie obrobione do formy betylu i filaru; d) przekształcenie pionowego kamienia poprzez nadanie cech antropomorficznych, oraz e) przekształcenie podpory architektonicznej do formy antropomorficznej. Schemat ten ilustruje skomplikowane zmiany symboliki budowli w starożytnych cywilizacjach śródziemnomorskich³³.

Pod względem ideowym najbliżej betyla umieścić należy kamienny omfalos, stanowiący archetypową kategorię monolitów kultowych. Jego pierwowzór związany był z prehistorią wyroczni delfickiej. Nazwę Delf, niezależnie od jej etymologii, Grecy wywodzili od Delfys, „macicy”. Również z epoki prehelleńskiej pochodzi delficki omfalos, czyli pępek, symbolicznie łączony z funkcją rozrodczą. Monolit w Delfach przede wszystkim był jednak „środkiem świata”³⁴. Tego rodzaju monumenty wyznaczające „centrum” można spotkać w innych tradycjach kulturowych. Wśród Celtów podobną rolę pełniły tzw. kamienie omfaliczne, m.in. z Turoe czy Castle Strange w Irlandii³⁵. Wyrażały one szeroko rozpowszechnione idee kreowania świętej przestrzeni³⁶. Na ich temat rozwinęły się liczne badania. Wspomnieć można monografie W. Rochera, a dotyczące wierzeń związanych z omfalosem u różnych ludów³⁷, oraz G. Dumezila, który zanalizował sakralne funkcje tego monolitu u Celtów³⁸.

³² T. Wujewski, *Symbolika architektury greckiej*, Poznań 1995, s. 11-20.

³³ *Tamże*, s. 45.

³⁴ M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1, Warszawa 1988, s. 191.

³⁵ S. Piggott, *Druidzi*, Warszawa 2000, s. 79-82.

³⁶ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, s. 361-380.

³⁷ W. Roscher, *Der Omphalosedanke bei verschiedenen Völkern*, „Sitz.-Berichte König. Sächs. Gesell. Wiss” Leipzig, t. 80, 1918.

³⁸ G. Dumezil, *Jupiter, Mars, Quirinus*, Paris 1941.

W określonych warunkach historycznych monolity kultowe przyjmowały postać figuralną o cechach antropomorficznych lub zoomorficznych. Przykłady przekształcania kamieni symbolicznych ukazuje religia grecka. Długą i złożoną drogę rozwojową przeszedł wizerunek Hermesa. Początkowo kamienie leżące wzdłuż dróg, aby je magicznie chronić, nazywały się hermai. Dopiero później kolumna o kształtach ityfalicznych z głową ludzką – hermes - uchodziła za wyobrażenie boga. Tak więc Hermes, zanim stał się znaną postacią w religii i mitologii pohomeryckiej, był tylko kamienną teofanią. Owe najdawniejsze hermai oznaczały obecność mocy ochronnej i płodnej zarazem. Należały do epoki, w której objawienie świętości uobecniało się w każdym geście twórczym, w każdej postaci lub znaku. Antropomorfizacja wizerunku boga była natomiast efektem oderwania się Hermesa od materialnego substratu. Jego postać stała się ludzka a teofania przekształciła w mit. Podobną ewolucję przeszła Atena, która ze znaku stała się osobą. Również Apollon był pierwotnie tylko kolumną kamienną. Mimo realistycznego wizerunku bóstwa w jego klasycznej postaci, podkreślić trzeba, że dla archaicznej świadomości religijnej zwykły nie obrobiony kamień przywoływał w sposób pewniejszy na myśl boską obecność, aniżeli czyniły to posągi rzeźbiarzy greckich³⁹.

Wolnostojące monumenty figuralne w I tysiącleciu p.n.e. pojawiły się w Europie zachodniej i środkowej. Poświęcono im liczne opracowania monograficzne i katalogowe⁴⁰. Większość badaczy ocenia je w kontekście procesu antropomorfizacji stel czy menhirów. Mniej doskonale wizerunki łączone są z wcześniejszą fazą ewolucji boskich przedstawień. Realistyczne rzeźby odpowiadałyby już zaawansowanym ideom religijnym. Model ten ułatwia poszukiwanie analogii pomiędzy obiektami z różnych epok. Przykładowo piaskowcowa figura wojownika celtyckiego z Hirschladen w Niemczech reprezentuje jeszcze ubóstwianego przodka (herosa). W porównaniu z nim wczesnośredniowieczny monument Światowida ze Zbrucz na Ukrainie wyobraża bóstwo nadrzędne, może najwyższe.

³⁹ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, s. 233-234.

⁴⁰ O. H. Frey, *Keltische Grossplastik*, (w:) *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, t. 16, Berlin-New York 2000, s. 395-407; W. Kimming, *Eisenzeitlichen Grabstellen in Mitteleuropa*, *Fundberichte au Baden-Württemberg*, t. 12, 1987, s. 251-297; P.F. Stary, *Anthropoide Stelen im früheisenzeitlichen Grabkult*, *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar der Philipps-Universität Marburg*, t. 47, 1998.

Różnica tysiąca lat pomiędzy nimi stanowiłaby dostatecznie długi okres w procesie antropomorfizacji idei religijnych, aby ewolucja tych pojęć nastąpiła na rozległym terytorium wpływów celtyckich⁴¹. Początki rozwoju monolitów posągowych w Europie zachodniej związane były z różnymi formami oznakowania pochówków. Najstarsze na północ od Alp w I tysiącleciu p.n.e. były drewniane słupy nagrobne. Potem pojawiły się stele kamienne w kolistej lub prostokątnej słupokształtnej postaci. Występowały też nieforemne, prymitywne stele schematycznie wyobrażające sylwetkę ludzką. Ustawiano je na kurhanach od wczesnej epoki żelaza. Pojawienie się w Nadrenii w VII wieku p.n.e. monumentów o cechach antropomorficznych związane jest przede wszystkim z impulsami docierającymi od cywilizacji śródziemnomorskiej, w mniejszym stopniu z wpływem ludów stepowych⁴².

Postacie ludzkie w stylistyce celtyckiej są sztywniejsze i bardziej prymitywne od klasycznych. Ich lokalna specyfika jest zróżnicowana, w zależności od autochtonicznej tradycji, np. galijskiej, brytyjskiej, italskiej, iliryskiej, trackiej, dackiej, germańskiej, liguryjskiej czy iberyjskiej⁴³. Do szczególnie znanych rzeźb antropomorficznych z kręgu Celtyki zaliczają się monumenty z Palfzfeld, Holzgerlingen, Hirschladen, Steinenbronn i Glauberg w Niemczech oraz Vix we Francji. Znaczna grupa kamiennych rzeźb została odkryta w Langwedocji i Prowansji. Są one datowane od VII/VI w. do III w., jednak większość na V w. p.n.e. Pojedyncze monolity figuralne pochodzą z Czech. Pewna ich liczba znajduje się również na Półwyspie Iberyjskim. Posągom antropomorficznym towarzyszą w Hiszpanii rzeźby kamienne przedstawiające zwierzęta, tzw. „Verracos”, których udokumentowano około 400 okazów⁴⁴. Monolity kultowe w postaci zoomorficznej spotykane są w innych rejonach Europy, zwłaszcza wyobrażenia niedźwiedzi i dzików. Pełniły one istotną rolę w mitologii i obrzędowości celtyckiej, czego dowodzą znaleziska podobnych rzeźb na Ślę-

⁴¹ J. Rosen-Przeworska, *dz. cyt.*, s. 49.

⁴² Z. Woźniak, *Problem istnienia celtyckiego Nemetonu na Ślęży*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 52, 2004, s. 131-183.

⁴³ J. Rosen-Przeworska, *dz. cyt.*, s. 22.

⁴⁴ Z. Woźniak, *dz. cyt.*, s. 145-161.

ży w Polsce⁴⁵. Niewątpliwie część monumentów figuralnych nawiązywała do starszych pierwowzorów i służyła jako stele nagrobne. W Glaubergu stały one jednak obok świątyni przykurhanowej a w Vix i Roquepertuse we wnętrzu sanktuariów. Odkrycia te stanowią argument na rzecz związku tych zabytków z głównymi grodami z VI-V w. p.n.e., siedzibami najpotężniejszych dynastii celtyckich⁴⁶. Poza kulturami zachodniej i południowej Europy, także starożytne cywilizacje wschodnioeuropejskie pozostawiły liczne kamienne posągi, spotykane daleko w głębi stepów azjatyckich⁴⁷. Trudno w ich przypadku sięgać do podobnych źródeł pochodzenia, jak dla zachodnich monolitów figuralnych. W środowisku śródziemnomorskim najstarsze były archaiczne betyle i inne naturalne kamienie kultowe⁴⁸, natomiast we Francji i Niemczech neolityczne menhiry⁴⁹. Wyraźną przeszkodą w tym względzie jest fakt, iż najznacześniejsze skupienia menhirów francuskich oddziela od ich niewielkich enklaw nadczarnomorskich rozległy obszar środkowoeuropejski, gdzie zabytków takich brakuje. Nie można więc wykluczyć rodzimego pochodzenia najstarszych antropomorficznych posągów występujących w pasie od dolnego Dniestru po dolny Don, w tym na Krymie⁵⁰. Niektórzy dopatrują się wpływów dochodzących nad Morze Czarne ze stepów azjatyckich i dorzecza Jeniseju, gdzie w Kotlinie Minusinskiej zachowały się liczne monolity posągowe stojące koło grobów. Są one datowane na połowę II tysiąclecia p.n.e.⁵¹. W stepowej części Europy wschodniej kamienne figury antropomorficzne pojawiły się na przełomie III/II tys. p.n.e. Razem z okazami prostokątnych stel, pokrytych reliefami antropo - oraz zoomorficznymi, łączone są z miejscami pochówków kultury kemiobińskiej⁵². Co do przeznaczenia posągów, badacze sądzą, że było ono wieloaspektowe. Monumenty antropomorficzne mogły ukazy-

⁴⁵ J. Rosen-Przeworska, *dz. cyt.*, s. 118-149.

⁴⁶ Z. Woźniak, *dz. cyt.*, s. 159-161.

⁴⁷ J. Kostrzewski, *Baby Kamienne*, Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 1, Wrocław 1961, s. 66-67.

⁴⁸ T. Wujewski, *dz. cyt.*, s. 45.

⁴⁹ J. Rosen-Przeworska, *dz. cyt.*, s. 30-31.

⁵⁰ Z. Krzak, *dz. cyt.*, s. 119.

⁵¹ E. B. Wadecka, *Drewnije idoly Jeniseja*, Leningrad 1967, s. 30-32.

⁵² *Archeologia Ukrainskoj RSR*, Kiew 1971, t. 1, s. 262.

wać przodków, bogów lub boginie, w zależności od kontekstu ustawienia: w grobowcu, na kurhanie, w świątyni lub w kręgu kultowym⁵³.

Bogactwo odmian monolitów figuralnych ze wschodniej Europy nie ustępuje zjawiskom obserwowanym na Zachodzie. Eneolityczne wyobrażenia pomnikowe z kręgu kemiobińskiego obejmowały różne typy, od migdałopodobnych ze słabym zarysem postaci ludzkiej do płaskorzeźb antropomorficznych. Te najstarsze obiekty pochodzące z początków II tys. p.n.e. mogły być w pewnym zakresie naśladowane przez następne społeczności ze stepów wschodnioeuropejskich. W późnej epoce brązu w rejonie nadczarnomorskim pojawiły się posągi kamienne związane z Kimmerami. Są one datowane w przybliżeniu na IX-VII w. p.n.e. Posiadają geometryzowane zarysy, słabo zaznaczone cechy ludzkie, wyraźnie eksponowane atrybuty płci i pozycji społecznej mężczyzn. Przeważnie odkrywano je w pobliżu kurhanów. Łączyły się prawdopodobnie z rytuałem pogrzebowym. Jako ich prototypy wskazywane są kamienie kultowe centralnoazjatyckiej kultury karasukskiej z 2 poł. II tys. p.n.e.⁵⁴.

Kolejne monumenty posągowe znad Morza Czarnego mają genezę scytyjską. Ich chronologia obejmuje wczesną epokę żelaza, od VII do III wieku p.n.e. Pomiędzy Kubaniem a rumuńską Dobrudżą odkryto ponad 30 takich kamiennych figur antropomorficznych, powiązanych według badaczy z kultem zmarłych⁵⁵. Ich atrybucja scytyjska nie jest dla niektórych całkowicie przekonywująca, ze względu na prymitywizm rzeźb oraz cechy przedstawianych postaci, nie w pełni odpowiadające ikonograficznym wizerunkom Scytów. Z tego powodu poszukiwane są dla nich nawiązania wśród ludów tureckich z jednej strony, zaś słowiańskobałtyjskich z drugiej⁵⁶.

Na przełomie er we wschodniej Europie monolity kultowe towarzyszyły mogiłom sarmackim⁵⁷. Niektóre z nich posiadały archaiczne kształty naturalnych słupów skalnych, pokrytych rytami o charakterze symbolicz-

⁵³ A. O. Szczepinski, *Antropomorfni steli piwnicznowo prziczornomoria*, *Archeologia*, t. 9, 1973, s. 21-28.

⁵⁴ O. J. Terenożkin, *Kimmerijski steli*, *Archeologia*, t. 27, 1978, s. 12-22

⁵⁵ *Archeologia Ukrainkoj RSR*, Kiew 1971, t. 2, s. 159-160

⁵⁶ J. P. Daszkiewicz, E. Tryjarski, *Kamiennye baby prziczornomorskich stepiej*, Wrocław 1982, s. 193

⁵⁷ *Archeologia Ukrainkoj RSR*, t. II, s. 255

Ryc. 3. Monumenty antropomorficzne kultury czerniachowskiej z Ukrainy, datowane na okres wpływów rzymskich (wg: *Archeologia Ukrainy RSR*, t.3, Kiew 1971, s. 74)

nym⁵⁸. W okresie wpływów rzymskich antropomorficzne posągi kamienne pojawiały się w sanktuariach oraz przy grobowcach kultury czerniachowskiej (ryc.3). Pochodzą one m.in. z ukraińskich miejscowości Iwanowcy, Stawczany, Kalus i Jurkowcy. Wydatowano je na IV-VI w. n.e. Nawiązuje do nich również monument ze Zbrucza, zwany Światowidem⁵⁹.

Najpóźniejszym typem monolitów figuralnych są tzw. baby i idole kamienne. Pochodzą one z okresu średniowiecznego. Na wschodzie Europy związane z wpływami ludów tureckich. Wśród kilkuset zachowanych na stepach monumentów wydzielić można trzy zasadnicze odmiany: bryłowe posągi z wyrzeźbioną jedynie głową, monolity z uformowaną głową i zaznaczonymi rękoma bez naczynia a także klasyczne posągi, trzymające naczynie na wysokości pasa⁶⁰. Trudno jednoznacznie zdefiniować przeznaczenie średniowiecznych bab kamiennych znad Morza Czarnego. Nie jest pewne, czy wszystkie stały przy kurhanach i łączyły się z obrzędami

⁵⁸ R. Zabaszta, *Sakralnyj kompleks III-IV ST. n.e. w Stawczanach, chmielnicko obłasti: fakti, komentari, sproba nowowo atributowania*, (w:) Sanktuaria i kult, Łódź 2001, s. 97-111

⁵⁹ I. Vinokur, *Slavonic pagan sanctuaries of the 1 st millennium AD in south-eastern Europe*, (w:) Sanktuaria i kult, Łódź 2001, s. 85-96

⁶⁰ J. P. Daszkiewicz, P. Tryjarski, *dz. cyt.*, s. 190

pogrzebowymi. Niektóre mogły wyobrażać zabitych wrogów, aby służyły zwycięzcom po swojej śmierci⁶¹. Liczebność tych monumentów zdecydowanie maleje w kierunku zachodnim. Na terytorium Białorusi wiadomo o 10 idolach kamiennych⁶². Na obszarze dawnych Prus Wschodnich znajdowało się ich blisko 20, jednak tylko nieliczne zachowały się w swoim pierwotnym położeniu. Większość „bab pruskich” uległa przemieszczeniom, co niezwykle utrudnia ich wyczerpującą interpretację⁶³.

Pochodzenie pogańskich monumentów z Prus wyjaśniane jest też w alternatywny sposób. W czasach gdy one powstawały na przełomie I i II tysiąclecia n.e., upodobanie do rzeźbienia wizerunków postaci ludzkich w monolitycznych blokach kamiennych cechowało cały region południowego wybrzeża Bałtyku – od Szlezwiku Holsztynu po Rugię, Pomorze i Prusy (ryc.4). Mogło to stanowić efekt przenikania na tereny Północy antropomorficznej sztuki z kręgu śródziemnomorskiego⁶⁴. Według innych koncepcji, monolity figuralne z dawnych Prus Wschodnich oraz płyty kamienne z wizerunkami postaci ludzkich z północnych Niemiec zawierają przeżytkowe elementy celtyckie⁶⁵. Obszar ziem polskich i przyległe tereny nadbałtyckie nie wykazują jednoznacznych naśladownictw monumentów rytualnych ze Wschodu

Ryc. 4. Wizerunek antropomorficzny na głazie z Glesna na Krajnie, datowany na wczesne średniowiecze (wg: Lech Łbik, *Wczesnośredniowieczny ryt kamienny z krajeńskiego Glesna, Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu*), t.3, 1998, s. 126

czy Zachodu. Trudno wskazać wyraźne podobieństwa tutejszych świętych kamieni do neolitycznych menhirów lub stepowych posągów. Pozor-

⁶¹ Tamże, s. 181

⁶² *Archaeologia i numizmatika Białorusi*, Minsk 1993, s. 301

⁶³ A. Błażejewska, *dz. cyt.*, s. 71-86

⁶⁴ Tamże, s. 84-86

⁶⁵ J. Rosen-Przeworska, *dz. cyt.*, s. 217-230

ny archaizm tradycyjnych wierzeń w tej części Europy był wynikiem długotrwałych i ścisłych związków ze środowiskiem przyrodniczym, niemal do końca średniowiecza nie przekształconym w istotny sposób przez procesy cywilizacyjne.

Zusammenfassung

Wenn man gegenseitige Verhältnisse der Zeit und des Ortes berücksichtigt, muss man zugeben, dass die Gegenstände die Zeit verankern. Im Falle der antiken Kultmonithe und ähnlicher Objekte aus der späteren Zeit, wurde die sakrale Zeit festgehalten. Manche Monumente dokumentierten die Präsenz der Vorfahren, der göttlichen Wesen, Spuren von außergewöhnlichen Ereignissen oder von früher begangenen Verbrechen. Diese Tatsachen veränderten gewisse Abschnitte einer einheitlichen Fläche. Die schon einmal enthüllte Außergewöhnlichkeit der Orte wurde von späteren Nutzern geschätzt. Felsen, Quellen, Höhlen, Wälder wurden in der vorgeschichtlichen Zeit in verschiedener Gestalt verehrt und mehrmals wurden sie in der Neuzeit von christlichen Völkern als heilig anerkannt. Scheinbar archaische Glaubensformen waren eine Folge von andauernden und engen Zusammenhängen mit der Natur und veränderten sich kaum durch Zivilisationsprozesse fast bis zum Ende des Mittelalters. Man kann sagen, dass die Heiligkeit in dieser Epoche in den festesten und stärksten Teilen der natürlichen Umgebung zum Vorschein kam.